

ZEIN IZENORDAIN ERLATIBOAREN DEKLINABIDEA

1997-01-10

Alberdi Larizgoitia, Xabier
EHUKo irakaslea

García García de los Salmenes, Julio
EHUKo irakaslea

0. SARRERA

Artikulu honetan erlatibo “klasiko” deiturikoaren (“zein ... bait-/n”) alderdi bat baino ez dugu aztertuko (1), *zein* izenordainaren deklinabidea, hain zuzen ere. Literatura-tradizioaren azterketa da gurea eta helburua, gaur egungo euskararen izenordain honen inguruan dagoen batasunik eta estandarizaziorik eza (deklinabide mugatua ala mugagabea?) ikusita, gai honi buruz argi pixka bat egitea da.

Lan hau egiteko, funtsean, *Orotariko Euskal Hiztegiaren* “corpusaz” baliatu gara. Izugarri handia den “corpus” (2) horretatik adibidetegi aski zabala —mila esalditik gora dituen adibidetegia— aukeratu genuen, garai eta euskalki guztietako idazleak sarturik.

1. “ZEIN” ERLATIBOZKOAREN DEKLINABIDEA LITERATURA-TRADIZIOAN

Lehenengo eta behin, esan beharra dago puntu honetan ez dagoela batasunik literatura-tradizioan. Oro har, esan daiteke hiru eredu ditugula, aro eta euskalkiaren arabera banatuak. Lehenik, XVI eta XVII. mendeetan “deklinabide” mugagabea erabiltzen zuten gure idazle zaharrek (Leizarraga, Materre, Axular, Oihenart...). Hona hemen, adibide gisa, garai horretako paradigmaren zati bat:

(1) Egitura honen ikuspegi zabal eta sakonagoa izateko ikus J. Alberdi eta J. Garcia 1995.

(2) “Corpusa” aukeratzeko eta osatzeko lan honetan Jesus Mari Makazaga lankidea izan dugu gidari eta aholkulari; horregatik, aurrera baino lehen, geure esker ona agertu nahi diogu, lan hau ezinezkoa izango baitzen bere laguntzarik gabe.

Bestalde, idazlanak aipatzeko *Orotariko Euskal Hiztegiako* laburdurez baliatu gara.

(I) MUGAGABEA
(AURREKARIA SINGULARRA NAHIZ PLURALA IZAN)

(NOR)	ZEIN
(NORK)	ZEINEK
(NORI)	ZEINI
(NOREN)	ZEINEN
(ZEREZ)	ZEINEZ (Lç)/ ZEINETZAZ (Ax, Mat)/
(ZERTAN)	ZEINETAN
(ZERTATIK)	ZEINETARIK

...

Ageri denez, garai honetan “zein” hitzak sail mugagabeko kasu-markak hartzen ditu beti, galdegilearen eta izenordainaren artean bereizketa formalik egin gabe. Hortaz, “zein” erlatiboaren aurrekaria singularra izan edo plurala izan, forma mugagabea nagusitzen da numeroko komunztadurari kasurik egin gabe (3); adibidez:

- (Ia) ZEIN = NOR SING.
(..) aita, zein {NOR SING.} baita gauza guzien lehen fundamenta eta kausa (...) (Lç)
- (Ia') ZEIN = NOR PL.
(...) liburu hauk diszerni eta berhez eraziten baitrauzkigu berze liburu eklesiastikoetarik, ZEIN {NOR PL.} probetxable izanagatik, ezpaitirade ordea halako non (...) (Lç)
- (Ib) ZEINEK = NORK SING.
(...) eta irakin hartarik ilkitzen da khe bat, lanbo bat, zeinek {NORK SING.}, poetak dioen bezala, itsutzen baitu adimendua (...). (Ax)
- (Ib') ZEINEK = NORK PL.
(...) ezterauet emaiten berehala, zeren ezpaitira oraiño bethe eta konplitu amorreoen bekhatuak, zeinek {NORK PL.} baitadukate herri hura (Ax)
- (Ic) ZEINETZAZ = ZEREZ SING.
(...) bekatu hura zeinetzaz {ZEREZ SING.} kutsaturik sortzen baikara Adam gure lehenbiziko aitaren bekatua dela kausa (...) (Mat)
- (Ic') ZEINETZAZ = ZEREZ PL.
(...) halatan egin ditut halakoentzat euskaraz debozinozko othoitz eta orazino batzuk, goizetan, arratsetan, eta bertze anhitz denboratan eta

(3) Izenordain erlatiboan numero-komunztadurarik egiten ez bada ere, ohar gaitezen adizkiak numero-komunztadura gordetzen duela aurrekariarekin; izan ere, izenordaina “kasu gramatikal” deituetariko batez (*zein, zeinek, zeini*) hornituta badago, singular/plural bereizketa aditzaren bidez egiten da: *zein baita/zein baitira; zeinek itsutzen baitu/zeinek baitadukate...*

okasinotan egin eta erran ahal ditezkeienak, ZEINETZAZ {ZEREZ PL.} egiten baitut hirugarren partea (...) (Mat)

Mugagabearen aldeko joera orokor honek XVII. mendean bertan baditu zenbait salbuespen, hala ere. Leizarragak, esaterako, “*zeinagatik* (sing.)/*zeinakgatik* (pl.)” bereizketa ezartzen du eta Etcheberri Ziburukoa “*zeña* (sing.)/*zein* (pl.)” bikoteaz baliatzen da. Baina XVII. mendean, zalantza, nahaspila eta gorabehera askorekin bada ere, S. Pouvreau da deklinabide mugatuaren aitzindari nagusia (4). XVII. mendearen bigarren zatian deklinabide mugatuaren ildotik doazen ale solte batzuk agertzen dira: *zeina* (Arg), *zeña-ri/zeinei* (INav), *zeinaren* (Mong)...

XVIII. mendean Etcheberri Sarakoa da sistema berria finkatzen duena eta harezkero XVIII. eta XIX. mendeetan (5) “*zein*” izenordain erlatiboaren deklinabide mugatua gailentzen da lapurterazko literatura klasikoan (6). “Singular/plural” bereizketa bilatzen da, honelakoxe paradigmengatik bidez:

(II) MUGATUA
(AURREKARI SINGULARRA /AURREKARI PLURALA)

(NOR)	ZEINA	/ ZEINAK
(NORK)	ZEINAK	/ ZEINEK
(NORI)	ZEINARI	/ ZEINEI
(NOREN)	ZEINAREN	/ ZEINEN
(NOREKIN)	ZEINAREKIN	/ ZEINEKIN
(NORENTZAT)	ZEINARENTZAT	/ ZEINENTZAT

...

MUGAGABEA
(AURREKARIA SINGULARRA NAHIZ PLURALA IZAN)

(ZERTAN)	ZEIN(E)TAN
(ZERTATIK)	ZEIN(E)TARIK
(ZERTARAT)	ZEIN(E)TARAT
(ZERTAKO)	ZEIN(E)TAKO

...

(4) Pouvrearen idazlanetan sistema zaharra (mugagabea) eta berria (mugatua), biak aurkitzen dira nahastekatuta.

(5) Ithurrik (1895:20), esaterako, deklinabide mugatuaren aukera egiten du (“Ce pronom [rélatif], soit au singulier, soit au pluriel, se décline sur la déclinaison définie des noms communs.”) Leizarraga eta Axularren bidea baztertuz.

(6) Azpimarkatzekoa da, hala ere, tradizio horretatik kanpo dabiltzan ekialdeko idazlanetan mugagabeari eusten diotela. Hala gertatzen da, adibidez, hurrengoetan: Lizarraga Elkanokoa (*zeñen*, *zeintako*, *zeintan*), *CatB* (*zein*), *CatLuz* (*zein*, *zeini*), *CatAe* (*zeini*, *zeineki*), Legaz (*zein*).

Ikus daitekeenez, “zein” erlatiboak iparraldeko literaturan sail mugatuko kasu-atzizkiak hartzen ditu XVIII. mendetik aurrera (Etcheberri Sarakoa, Monho, Haraneder, Larreguy, Baratciart, Duhalde, *JesBih*, *Marll*, Jauretche, Hiri-barren, Duvoisin, *ECocin*, Elissamburu, Arbelbide [BN]...). Dena den, joera orokor hori ez da hedatzen kasu-marka guztietara; izan ere, goiko paradigmaren markatu denez, leku-denborazko kasuetan (*non*, *nondik*, *nora*, *nongo*...) deklinabide mugagabeari eusten diote idazle lapurtarrek (7). Hots, ez gure *cor-pusean*, ezta *Orotariko Euskal Hiztegiarenean* ez da ageri “zeinean, zeinera, zeinetik, zeineko...” tankerakorik. Horrela, oro har, “zeina/zeinak, zeinak/zeinek, zeinaren/zeinen...” oposizioa gordetzen duten idazlanetan honelakoak aurkituko ditugu:

- (IIa) (*Marll*). ZEINTAN = ZERTAN SING.
 (...) ez da lengoaja bat ZEINTAN ximpleago eta naturalago ezar baititeke nola gurean (...) (*Marll*)
- (IIa') (*Marll*). ZEINTAN = ZERTAN PL.
 (...) bainan aihortzen dut, urthe bat baino gutiagoz, konbertsione gehiago egin izan zela ene herrian, ezen ez, aintzineko hogoi eta hamar urihetan, ZEINTAN ez bainuen pederikatzen ahal bezen pederiku eder eta aphaindurik baizen (...) (*Marll*)
- (IIb) Duhalde: ZEINETARAT = ZERTARAT SING.
 (...) hortik ere liburu sakratuak mintzo zaiku seinduen zorion hartaz, bazkari batez bezala, ZEINETARAT gonbidatuak direnek (...); eztei batzuz bezala, ZEINETAN sentsu baxhotxa dagokon atseginaz gairandi baitago (...) (Dh)
- (IIb') Duhalde: ZEINETARAT = ZERTARAT PL.
 (...) horra bi mugak, ZEINETARAT baitaramate mundu huntan atxikitzen diren bi bidek; (...) (Dh)
- (IIc) Jauretche: ZEINTARIK = ZERTATIK SING.
 (...) gauza gutia daiteke, bainan gauza guti harrek ereman gaitzazke handiago batetara, ZEINTARIK baidoha (...)
- (IIc') Jauretche: ZEINTARIK = ZERTATIK PL.
 (...) eta kontsidera ditzagun haren zauri sakratuak ithurri abundant batzu bezala, ZEINTARIK atherako baitire (...)

Geroago, XIX. mendean, hirugarren eredu sortu zen mendebaldeko literaturadun euskalkietan, hau da, bizkaieraz (J. A. Moguel, Añibarro, Vicenta Moguel, Astarloa, F. Bartolome, J.J.Moguel, Uriarte, E. Azkue, Iturzaeta, Arrese) eta gipuzkeraz (Izueta, Lardizabal). Eredu berri honek badu zerbait aurreko

(7) Instrumentalarekin ere gorabeherak daude: idazle batzuek (Jauretche) deklinabide mugatua (*zeinaz/zeinez*) erabiltzen dute eta beste batzuek (Baratciart, *Marll*), aldiz, mugagabea (*zeinetaz*).

bietatik: alde batetik, lapurtar idazle klasikoan (Ax, Lç...) forma mugagabea hartzen dute singularrerako (8); beste alde batetik, pluralgiledun (*zeintzu(e)k*) sail berria —mugatu plurala— erabiltzen dute pluralerako. Gure *corpusaren* arabera, sistema honen lehen lekukoa *GavS* (1762) da (*zeintzuek* = nork pl.), baina XIX. mendera arte itxaron behar da sistema berria finkatuta ikusteko. Hona hemen, paradigma berriak:

(III) MUGAGABEA/ MUGATUA
(AURREKARI SINGULARRA / AURREKARI PLURALA)

(NOR)	ZEIN	/ ZEINTZU(E)K (ZEINTSUBAK)
(NORK)	ZEINEK	/ ZEINTZU(B)EK (ZEINTSUBAK)
(NORI)	ZEIN(ER)I	/ ZEINTZU(B)EI
(NOREN)	ZEINEN	/ ZEINTZU(B)E(E)N
(NOREKIN)	ZEINEGAZ	/ ZEINTZU(B)EKAZ=ZEINTZU- (B)EKIN
(NORENTZAT)	ZEINENTZAT	/ ...
(NORENGATIK)	ZEINGAITIK	/ ...
...		
(ZERTAN)	ZEINETAN	/ ZEINTZU(B)ETAN
(ZERTATIK)	ZEINETARIK	/ ZEINTZU(B)ETATIK
(ZERTARA)	ZEINETARA	/ ZEINTZU(B)ETARA
...		

Hau da, edozein kasutan, iparraldeko tradizio berriko idazleen ildotik, “singularra/plurala” bereizketari eusten diote mendebaldekoek: haiek “zein/zeinak” bikotearen bidez, hauek “zein/zeintzu(e)k” aurkakotasun formala dela medio. Baina hirugarren aro honetan beste urrats bat ematen da: singular eta pluralaren arteko bereizketa —(II)an ez bezala— kasu guztietara zabaltzen da, hots, baita leku-denborazko kasuetara ere.

LABURPEN-ONDORIOAK:

Labur bilduz, garaiaren eta euskalkiaren arabera hiru eredu nabaritzen dira “zein” erlatibozkoaren deklinabidean:

1. Eredu zaharra (XVI, XVII), balio anaforikodun galdegileari —galdegile hutsari bezalaxe— sail mugagabeko atzizkiak gehitzen dizkiona.
2. XVIII eta XIX. mendeetako lapurterazko idazleena, leku-denborazko kasuetan izan ezik, anaforikoa deklinabide mugatuaren arabera (*zeina* = sing./*zeinak* = pl. etab.) jokarazi duena.

(8) Beovidek (*AsL*), hala ere, lapurterazko eredu berriari jarraitu bide dio; gure *corpus*ean, singularrekoak diren honako bi forma hauek idoro ditugu: *zeina* (nor sing.), *zeinaren* (noren sing.)

3. XIX. mendeko bizkaierazko eta gipuzkerazko idazleena, “zein = sing. / zeintzu(e)k” bikotea dela medio, aurrekoen joera leku-denborazkoen sailera zabaldu duena.

2. “ZEIN” ERLATIBOZKOAREN DEKLINABIDEA GAURKO EUSKARAN

Jakina, gu ez gara nor gaurko euskaran zer bultzatu behar den eta zer bazter daitekeen erabakitzen hasteko. Dena den, deklinabidearen kontu honi buruz zenbait gogoeta plazaratzen ausartuko gara.

Ikusi dugun bezala, funtsean hiru aukera daude literatura-tradizioaren arabera, aurreko. ataleko (I), (II) eta (III) paradigmetan erakutsitakoak, hain zuzen ere.

Euskara estandarrari begira, gehienbat bizkaierazko tradizioko sistema erakusten duen (III)ko aukera (*zein/zeintzuk*) markatutzat jo daiteke agian, tradizio jakin eta mugatu bati lotua agertzen delako (ik. *Euskaltzaindiaren Arauak*, 11. araua). Formaren aldetik, dena dela, honelakoxe paradigmak lirateke gomen-dagarriak aukera honen barruan (9):

(III') ZEIN (mugagabea) (AURREKARI SINGULARRA)	ZEINTZUK (“nortzuk” bezala) (AURREKARI PLURALA)
zein	zeintzuk
zeinek	zeintzuek
zeini	zeintzuei
zeinen	zeintzuen
zeinengan	zeintzuengan
zeinengana	zeintzuengana
zeinengandik	zeintzuengandik
zeinekin	zeintzuekin
zeinez??	zeintzuez
zeinentzat	zeintzuentzat
zeinetan	zeintzuetan
zeinetako	zeintzuetako
zeinetara	zeintzuetara
zeinetatik	zeintzuetatik

Gauzak horrela, beharbada, (I)[*zein* mugagabea] eta (II)[*zein/zeinak*] izan daitezke aukera orokorragoak euskara baturako. Bi hauen artean aukera egitea ez da erraza. Dena den, gogoan izan beharko genuke mugagabearen aldeko

(9) Atzizkibide hau hartuz gero, aditz jokatuan “-n” menderagailua erabiltzea litzateke men-debaldeko tradizioarekin bat datorren hautua, jakina.

apustua (Villasante, 1979:91-92), nolabait esateko, gutxiengoa osatzen duten idazle klasikoen eredu zaharrenarekin (Leizarraga eta Axular nagusiki) bat datorrena dela. Beste aukera, (II)[*zein/zeinak*], tradizio hurbilen eta zabalenaekin bat datorrena da. Edozelan ere, azken aukeraren alde makurtuz gero, leku-denborazko kasuetan mugagabearen aldeko neutralizazioa dagoela (*zeinetan*, *zeinetako*, *zeinetatik*, *zeinetara*) gogoratu behar genuke, "zeinean, zeineko, zeinetik, zeinera" tankerakorik ez baita inon ageri. Hona hemen, bide kontrajarriak gaurko euskara batuan:

(I') MUGAGABEA (AURREKARIA SINGULARRA NAHIZ PLURALA IZAN)	(II') MUGATUA (SING./PLUR.) (AURREK. SING.) / (AURREK. PLUR.)
zein	zeina / zeinak
zeinek	zeinak / zeinek
zeini	zeinari / zeinei
zeinen	zeinaren / zeinen
(zeinen baitan...)	(zeinaren baitan...)/zeinen baitan)
(zeinengan...)	(zeinarenengan...)/(zeinengan...)
zeinez, zeinetzaz?	zeinaz / zeinez
zeinekin	zeinarekin/ zeinekin
zeinentzat	zeinarentzat/ zeinentzat
zeinetan	zeinetan
zeinetako	zeinetako
zeinetara	zeinetara
zeinetatik (zeinetarik)	zeinetatik (zeinetarik)

Orain artekoan, literatura-tradizioak zilegitzen dituen aukerak agerian jarzen saiatu gara eta ez genuke aurrerago jo nahi geure gustuak edo lehentasunak eztabaidatzeko. Bego hortxe, beraz, deklinabideen inguruko auzia, ez baikenuke geure gain hartu nahi besteri Euskaltzaindiari? dagokion erabakia.

LABURPEN-ONDORIOAK:

1. Euskaltzaindiak erabakirik hartzen ez duen bitartean, uste dugu goiko hiru bideak (III', I', II') zabalik daudela eta bata bestea bezain zilegi dela gaurko prosa landurako.

2. Hiru erduetatik (III') dialektalki markatutzat jo daiteke; eta beste bien artean (II') da tradizio berrien eta zabalenaekin bat datorrena.

3. Hori bai, egiten dugun aukera egiten dugula, beti ere koherentzia bilatu beharko genuke; alegia, gure ustetan, ez litzateke bat ere txukuna izango sistema bateko eta besteko formak era nahasian erabiltzea.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERDI, J.; GARCIA, J. (1995): “«Zein (...) bait-/n (...)» erlatiboia: literatura-tradizioa”, *ASJU* 1995 (prentsan).
- ALTUBE, S. (1929): *Erderismos*, Bermeo, Gaubeka.
- ARANZADI ZIENTZIA ELKARTEA, ETONOLOGI MINTEGIA (1983): *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa —EAEL—*, Muniberen eranskina, Donostia.
- AREJITA, A. (1978): *Euskal joskera*, Durango, Leopoldo Zugaza.
- AZKUE, R.M.^a (1905-1906): *Diccionario vasco-español-francés*, 2 liburuki, Tours. (2. argitaraldia, Bilbo, 1969, La Gran Enciclopedia Vasca).
- (1923-25): *Morfología Vasca (Gramática básica dialectal del euskera)*, [=Bilbo, 1969, La Gran Enciclopedia Vasca].
- BIGURI, K. (1994): “Erdarazko erlatiboen itzulpenaz”, *Senez*, 10. urtea (1994), 37-71.
- CAMPION, A. (1884): *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Tolosa (Bilbao, 1977, La Gran Enciclopedia Vasca, 2 liburuki).
- ETCHEBERRI, J.d' (1712): *Eskual Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikhasteko*, berrargitarapen partziala X. Kintana (ed.), *Lan Hautatuak*, San Sebastián, 1972, Lur Editoriala (col. Kriselu 21), 219-254.
- GAVEL, H. (1929): *Grammaire Basque. I Phonétique. Parties du discours autres que le Verbe. II Le Verbe* (H. Gavel, G. Lacombe) (=Gure Herria, 1933 [maiatza-ekaina]-1936 [iraila-abendua]).
- GEZE, L. (1873): *Éléments de grammaire basque*, Baiona (= San Sebastián 1979, Hordago-Lur (col. Euskal Klasikoak 27)).
- GOENAGA, P. (1980): *Gramatika bideetan* 2, Donostia, Erein.
- INCHAUSPE, M. (1858): *Le verbe basque*, Bayonne, Paris, Veuve Lamoignon née Teulières, imprimeur, et Benjamin Duprat,...
- ITHURRI, J. (1895): *Grammaire Basque. Dialecte Labourdin*. (= Hordago-Lur (Euskal Klasikoak 26)). Donostia, Ediciones Vascas, 1979 berrargitarapenetik aipatua.
- BATZUEN ARTEAN (1994): *Hizkera argiaren bidetik*, Gasteiz.
- LAFITTE, P. (1944): *Grammaire Basque (navarro-labourdin littéraire)*, (berrargitaratua, Donostia, 1979, Elkar).
- LAFON, R. (1944): *Le système du verbe basque au XVIe siècle* (2. argitaraldia, Zarautz, 1980, Elkar).
- (1966): “La particules *bait-* en basque; ses emplois morphologiques et syntaxiques”, *Bulletin de la Société de Paris*, 61, 217-248.
- LHANDE, P. (1926): *Dictionnaire Basque-Français*, Paris, Gabriel Beauchesne éditeur.

- LARRAMENDI, M. de (1729): *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, berragitarapen facsimila, San Sebastián 1979, Hordago-Lur (col. Euskal Klasikoak 23).
- MICHELENA, L. (1966): "Azkue lexicográfico" in Michelena, Caro Baroja-Tovar (1966), *Don Resurrección María de Azkue lexicógrafo, folklorista y gramático*, Bilbao, Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya.
- OYHARÇABAL, B. (1985): *Les relatives en basque*, Collection UA 1028, CNRS-Université Paris VII.
- (1987): *Etude descriptive de constructions complexes en basque: propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives*, Doktorego-tesia (CNRS, UA 04 1028, Paris 7).
- OIHARTZABAL, B. (1986): "Erlatibakuntza: perpaus erlatiboaren egitura: izen erlatibatuaren betakizuna haren barnean", in Rebuschi et alii, *Euskal Sintaxiaren Zentzuzko Arazo*, Argitarapen Zerbitzua-Euskal Herriko Unibertsitatea, 131-153.
- RIJK, DE R. (1972): *Studies in Basque Syntax: Relative Clauses*, MITen aurkeztutako tesia.
- SALABURU, P. (1980): *Baztango euskalkiaz (1)*, Bilbo, Deustuko Unibertsitateko Argitarazioak.
- SCHUCHARDT, H. (1923): *Primitiae Linguae Vasconum*. Einführung ins Baskische, Halle, Verlag von Max Niemeyer. A. Yrigarayren Espainierazko itzulpena, Salamanca, 1947, C.S.I.C., Tesis y estudios salmantinos-III.
- VILLASANTE, L. (1976): *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Franciscana Aranzazu.
- (1985): "Euskal anaforikoak", in J.L.Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena oblatae*, II, 971-980, Vitoria, U.P.V./EHU.
- (1988): *Euskararen auziaz*, Estella, Colección Eleizalde 9.